

Студії історичні

УДК 902.01

КОМПЛЕКСИ ОЗБРОЄННЯ У ГРУПОВИХ ПОХОВАННЯХ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ МІЖРІЧЧЯ ДНІПРА ТА ДОНУ

Дубяга Андрій

Метою статті є аналіз тієї частини поховального реманенту колективних могил катакомбної культурної області міжріччя Дніпра та Дону, що відповідає ареалу розповсюдження Донецько-донської катакомбної культури, яка репрезентує зброю, і виявлення характерних особливостей цих поховань. В основу дослідження покладено порівняльний, історико-типологічний і статистичні методи. За результатами дослідження виявлено, що групові поховання з елементами озброєння можна віднести до тих, які демонструють високий соціальний статус похованих. Проте на сьогодні існують труднощі інтерпретації поховального реманенту колективних поховань, адже відсутні критерії, за якими можна з упевненістю віднести той чи інший елемент поховального інвентаря до конкретного кістяка. Також необхідно зважати на те, що основне джерело з дослідження катакомбної культури є поховання, які є дуже символічними та містять багато елементів, що репрезентують уявлення та вірування людей і можуть значно викривляти дійсність. Цей аспект суттєво ускладнює роботу дослідників. Адже предмети, які покладено в поховання, далеко не завжди напряду стосуються професійної діяльності людини, наприклад, зброя в дитячих похованнях не може вказувати на те, що вони були вояками. В такому випадку інтерпретація предметів озброєння повинна бути вкрай обережною, бо, скоріш за все, вона є соціальним маркером.

Статистичний аналіз доводить, що більшість парних і групових поховань має середні показники насиченості супровідного інвентаря, що може свідчити про оптимізацію використання поховальних споруд за часів середньої бронзи. Проте групові поховання із загальноприйнятими інсигніями влади (булави, наконечники стріл тощо) є насиченими супровідним поховальним реманентом з перевищенням середньостатистичних показників, що дозволяє, на рівні джерел, припускати високий соціальний статус похованих. Результати дослідження можуть бути використані для подальших соціальних реконструкцій суспільства середньобронзової доби.

Ключові слова: катакомбна культура, групові поховання, зброя.

Дослідження катакомбних культур середньобронзової доби має низку особливостей, головною з яких є специфічність джерельної бази, репрезентованої здебільшого матеріалами могильників. Відтак особливість полягає в тому, що за браком поселенських і відсутністю письмових джерел дослідникам доводиться робити висновки стосовно різних аспектів історії катакомбної людності, покладаючись переважно на поховальні пам'ятки. Наразі для реконструкції соціального устрою носіїв тих чи інших археологічних культур активно використовуються методи формалізовано-статистичного обчислення окремих ознак поховального ритуалу [16, с. 15], які дозволяють виявити «стандартне» середньостатистичне поховання, а відхилення від нього вважати ознакою певного соціального статусу.

су чи рангу. Реконструкції соціального організму катакомбної спільноти переважно ґрунтуються на окремих групах знахідок: побутових речах, виробничому реманенті, зброї. За наявності згаданих знахідок дослідники роблять припущення стосовно сфери діяльності небіжчика та його прижиттєвого статусу. Також визначальним є власне ритуал і поховальна споруда, яка може підкреслювати соціальний статус людини. Проте варто зазначити, що поховальний інвентар має тлумачитись з великою обережністю, адже обряд поховання здебільшого відбиває вірування носіїв культурних традицій, і поховальний реманент має символічне значення. Поховання – це свідчення одного з обрядів переходу людини зі «світу живих» до «світу мертвих». Кожен перехід – це своєрідна послідовність, що оформлена як система обов'язкових ритуалів [4, 192]. Отже, розуміння сутності ритуалу дозволить здійснити більш-менш надійну реконструкцію окремих складових життя носіїв цієї археологічної культури. Складність інтерпретації поховального реманенту значно зростає, коли йдеться про парні чи групові поховання, адже не завжди легко визначити, кому саме належить той чи інший компонент поховального реманенту. Зацікавленість окресленою тематикою зростає, коли йдеться про поховання зі зброєю, адже неодноразово висувалися гіпотези, що воїни мали високий соціальний статус [15, 313]. Проте групові поховання аж ніяк не можна трактувати як такі, що підкреслюють високий соціальний статус. Саме тому вкрай важливо здійснити аналіз групових поховань зі зброєю, який дозволить виявити семіотичне навантаження цієї категорії джерел.

Систематизація, аналіз і публікація доробку багатьох дослідників, які протягом десятиліть минулого століття дозволили накопичити значний масив інформації, наразі видається доволі актуальною справою [10, 247], адже цей корпус джерел потребує ретельної систематизації та ґрунтовного аналізу.

На сучасному етапі розвитку археологічної науки, який можна умовно назвати «аналітичним», коли відбувається зсунення акценту з польових досліджень до систематизації накопиченого масиву даних, їхньої інтерпретації та реконструкції прадавніх суспільств, не є винятком і катакомбна культура. Актуальними для розуміння поховального реманенту, зокрема зброї, є дослідження видатного українського археолога С. Н. Братченка, який після ґрунтовного статистичного аналізу ввів у науковий обіг статистичні показники та кореляти знахідок предметів озброєння для катакомбної культури. Особливу значущість ці дослідження мають тому, що відстежено частоту знахідок предметів озброєння за окремими категоріями [1, 231–296]. Значний внесок у дослідження військової справи та зброярства бронзового віку зробила праця С. Н. Братченка «Лук і стріли доби неоліту – бронзи півдня Східної Європи», у якій детально проаналізовано наявність цього комплексу озброєння в похованнях, наводяться обґрунтовані припущення щодо їхнього значення у катакомбному суспільстві [2, 71–72].

Безпосередньо питанням військової справи й інтерпретації елементів озброєння в похованнях катакомбної культури присвячено розділ монографії В. І. Клочка, який, користуючись загальноприйнятою класифікацією зброї бронзової доби, здійснює її систематизацію на рівні доступної джерельної бази. Важливим для сучасного розуміння військової справи є картографічний аналіз поховань з ознаками поранення та наведені дослідником припущення щодо можливих військових сутичок за часів середньої бронзи [9, 70–76]. Питанню аналізу та реконструкції військової справи катакомбної культури присвячено працю В. І. Клочка та С. Ж. Пустовалова, які наводять гіпотетичну модель системи військової справи катакомбної людності [8, 136–137].

Певним узагальненням систем озброєння за часів середньої бронзи є дослідження В. Я. Стеганцевої, яка також пропонує певну модель системи військової справи катакомбної людності [17, 52–53]. Безперечно, для вивчення військової справи в історичній ретроспективі актуальними залишаються теоретичні підходи до розуміння військової справи взагалі та запропоновані класифікації таких дослідників, як С. Венцл і О. Першиц, монографічні дослідження яких можна вважати хрестоматійними для розуміння сутності військових конфліктів давнини [19; 13].

Наразі спостерігається дефіцит публікацій та узагальнюючих праць з військової справи доби бронзи і, зокрема, катакомбних культур, що призводить до появи необґрунтованих припущень, які не базуються на фактичному матеріалі та не витримують перевірки на рівні джерел, що, у свою чергу, ускладнює розуміння такого надважливого аспекту життєдіяльності катакомбної спільноти, як військова справа. Також варто зазначити, що наразі відсутні дослідження групових поховань. Цій групі поховань не приділяється належна увага та найчастіше її включено до загального масиву захоронень.

Мета статті полягає в аналізі тієї частини поховального реманенту колективних могил катакомбної культурної області міжріччя Дніпра та Дону, яка репрезентує зброю, і виявлення характерних особливостей цих поховань.

Джерельною базою цього дослідження є 505 катакомбних поховань, серед яких 65 комплексів є парними або груповими. Переважна більшість поховань локалізується в Луганській і Донецькій областях, проте у виборці представлено також матеріали з Харківської, східних районів Запорізької та Дніпропетровської областей. Локалізація поховальних пам'яток відповідає Донецько-донському варіанту катакомбної культури.

Групові поховання в катакомбній культурі не можна назвати рідкісними. Враховуючи певну складність поховальної споруди, цілком зрозумілим стає максимальне використання поховальних споруд, адже на підготовку треба витрати-

ти значні зусилля. Коли мова йде про спорудження окремого кургану, де поховання займає основне положення, то часові та фізичні зусилля зростають у рази. У міжріччі Дніпра та Дону серед представників Донецько-донської катакомбної культури групові поховання складають приблизно 13 %. Наразі вибірка складає 65 групових поховань. У 56 % випадків у похованнях зафіксовано дітей, причому суто дитячих поховань налічується 13 (20 %). Таким чином, можна зробити висновок, що для групових поховань катакомбної культури притаманними є поховання дорослого разом із дитиною. Через погану збереженість кістяків провести антропологічний аналіз за статевою приналежністю неможливо. Групові поховання, як правило, суттєво насичені інвентарем, серед них 12 % групових поховань є безінвентарними.

Групові поховання, як правило, містять підсіпку вохрою, яка мала символічне значення для племен катакомбної культури. Існують припущення, що вона символізує кров або вогонь – священні для людності бронзової доби. Підсіпка вохрою, або конкреції з неї, трапляється у 71 % поховань, у той час як для всіх поховань (у тому числі одиночних) цей показник складає 54 %. Різниця у 17 % значно виходить за межі статистичної похибки, тому можна вважати, що підсіпка вохрою, або покладення конкрецій з неї, є більш притаманним саме для групових поховань. У 38 % групових поховань фіксується підстилка. Такий елемент поховального обряду, як прикраси, майже вдвічі частіше трапляється саме у групових похованнях – 23 %, тоді як у загальному масиві цей показник становить 12 %. Ритуал поховання катакомбної спільноти доволі часто супроводжується таким елементом, як жаровня: у групових похованнях вони трапляються у 22 %, тоді як у загальному масиві – 15 % випадків.

Найчастішою знахідкою в катакомбних похованнях є керамічні вироби. Порівняємо частотні показники знахідок в одиночних і групових похованнях (таблиця 1).

Таблиця 1

Частотні показники знахідок кераміки в одиночних і групових похованнях

Кількість посудин	1	2	3	4	5	0
Одиночні поховання	191 (53 %)	32 (9 %)	4 (2 %)	0 (0 %)	0 (0 %)	130 (36 %)
Групові поховання	14 (21 %)	15 (23 %)	7 (11 %)	1 (1,5 %)	1 (1,5 %)	27 (42 %)

Перш за все треба наголосити, що частотний розподіл значно відрізняється від середнього, тому можна відзначити певні кореляції. Виходячи з даних таблиці 1, у групових похованнях набагато частіше трапляються чисельні набори керамічних посудів, тоді як в індивідуальних похованнях здебільшого знаходять-

ся один керамічний посуд. Варто відзначити той факт, що 4 і більше посудин в одиночних похованнях невідомі взагалі. Водночас поховань без керамічного посуду в групових похованнях відомо більше. Виходячи з того, що поховальна споруда катакомбників вимагає значних фізичних зусиль і витрат часу, одиночні поховання можна вважати більш соціально значущими, а покладення в поховання керамічного посуду також може свідчити про статус / ранг людини при житті. Саме цей аспект може пояснювати чисельне збільшення керамічних посудин у групових похованнях. До того ж поховання, де знайдено 4 посудини, має 4 кістяки [6, 63–64], тобто по одній посудині на людину. Поховання, у якому знайдено 5 посудин, має 3 дитячі кістяки [11, 35–37], що дещо перевищує статистичну норму, яка в цілому по виборці складає 1,3 сосуди на людину.

Серед групових поховань зі зброєю варто відзначити 2 поховальні комплекси з булавами. Виходячи з того, що більшість дослідників сходяться на думці про те, що булави могли відігравати роль не тільки зброї, а й символу влади [6, 64; 2, 71], ці поховання заслуговують на особливу увагу.

Так, наверх булави було знайдене в похованні біля с. Миколаївка на Луганщині (курган 5, поховання 10, 1972 р.) [18, 6–7]. Поховання не можна вважати пересічним через значну насиченість інвентарем. Варто зазначити, що поховання містило п'ять кістяків, один з яких – дорослої людини, решта – діти. Інвентар поховання: 2 керамічні посудини катакомбного часу, 2 жаровні, кістяні кільця (цілі та фрагментовані) – 56 од., астрагали – 84 од., уламок скроневого кільця, кістка тварини з отвором, уламки бронзових скроневих кілець – 4 од., бронзове шило, бронзовий ніж, гральні кістки, поліроване наверх булави кулеподібної форми. Варто зазначити, що вироби з металу та наверх булави лежало безпосередньо перед кістяками дітей, тож пов'язати цей реманент з дорослим небіжчиком не можливо. У цьому випадку можна припускати, що булава належала дитині зі «знатного роду», яка мала успадкувати владу або військову посаду. Розглянуте поховання за всіма ознаками можна було б вважати непересічним, проте наявність 5 кістяків зводить насиченість інвентарем фактично до статистичної норми. Виділяє це поховання серед пересічних саме наявність булави, про символічне значення якої мова йшла вище.

Друге поховання з булавою походить також з Луганщини (м. Сватове, курган 12 поховання 2 1974 р.) [4, 12–13]. Поховання парне – дорослого та дитини. Інвентар також можна назвати багатим: 2 керамічні посудини, конкреція вохри, 18 бронзових бочкоподібних намистин, 3 астрагали, кістяні гральні кубики, зуби риби, мармурове наверх булави із залишками дерев'яного руків'я та бронзовими клинцями. Наверх було розташоване безпосередньо перед кістяком дорослої людини, тому можна припустити її приналежність саме йому.

Таким чином, групові поховання з булавами характеризуються багатим поховальним інвентарем, що перебільшує середньостатистичне наповнення катакомбних поховань. Можна обґрунтовано припускати, що в цих могилах поховано представників верхнього прошарку суспільства.

Заслужують на окрему увагу поховання з вістрями стріл. У групових похованнях означеного регіону вони трапилися у 5 могилах, тобто у 8 % випадків. Потрібно зазначити, що у двох випадках вістря стріл супроводжувались реманентом для їхнього виготовлення, тому їх можна тлумачити як поховання майстрів-зброярів, які, на думку дослідників, також посідали далеко не пересічне місце в соціальній структурі катакомбної спільноти.

Групове поховання зброярів виявлено на Луганщині біля села Новомикільське (курган 1, поховання 5, 1972 р.) [3, 6–8]. Поховання парне, у камері знайдено два кістяки дорослих людей. Серед поховального реманенту присутні: жаровня, кістки тварин, бронзовий ніж, шило, гак, 5 наконечників для стріл, вістря списа / дротика, 2 жолобчасті абразиви, мушля та відщепи. Саме наявність реманенту для виготовлення стріл і кременевої сировини, які демонструють процес виготовлення наконечників, дозволяє припускати, що це поховання могло належати не воїну, а зброяру, хоча, скоріш за все, такої глибокої диференціації за професійною ознакою за часів середньої бронзи не було, і люди поєднували в собі обидві.

Інше поховання зброярів походить з Донецького Приазов'я – с. Комінтернове (курган 4, поховання 4, 1976 р.) [12, 29–30]. Поховання парне: дорослого та дитини. Це поховання може вважатись еталонним для поховань майстрів з виготовлення зброї. Серед поховального реманенту: кістки тварини, рясна підсипка вохрою (найбільш інтенсивна в області таза кістяка дорослої людини), 1 залишок дерев'яного футляра для інструментів, у якому виявлено 9 наконечників стріл, 1 заготовку вістря, 2 жолобчасті абразиви, 2 абразиви, 2 точила, 30 відщепів. Знову маємо справу з реманентом, який демонструє не тільки готові вироби, а й процес виготовлення (наявність заготовки наконечника, чисельні відщепи-сировини). Також варто зазначити, що наявність футляра є класичною знахідкою для зброярів. Примітно, що в похованнях майстрів з виготовлення зброї в обох випадках відсутні знахідки посуду – ані керамічного, ані дерев'яного. У той час, як в інших випадках поховань з наконечниками стріл, цей елемент поховального обряду присутній завжди. Це може свідчити про чітко визначені норми поховального ритуалу катакомбної культури, які наразі не вдається встановити.

Непересічне поховання з наконечниками стріл походить з Луганської області – с. Миколаївка (курган 7, поховання 8, 1972 р.) [18, 35–37]. Поховання групове: три дорослі кістяки. Це поховання відрізняється напрочуд багатим похо-

вальним інвентарем: жаровня, прикраси (18 бронзових намистин), 3 керамічні посудини, виразна підстилка, кістяне кільце, кістяна застібка, 18 наконечників стріл, наконечник списа / дротика. На думку авторів дослідження, увесь перерахований інвентар належав одному з небіжчиків. З двома іншими пов'язують лише кістяне шило, яке розміщувалося безпосередньо між ними.

Два інші поховання з наконечниками стріл також походять з Луганщини: Сватове (курган 18, поховання 4) [4, 51–53] та Благівка (курган 2, поховання 7) [14, 96–98]. Поховання зі Сватового, окрім 1 наконечника стріли, мало наступний інвентар: підсипку вохрою та підстилку, кістку тварини, бронзовий ніж, 2 керамічні посудини. На думку дослідників цього поховання, тут мало місце вторинне використання поховальної споруди та спалення підстилки. Поховання біля Благівки містило кістяк дорослої людини і дитини, мало підстилку та вохряну підсипку. Серед інвентаря знайдено: срібну скроневу підвіску (на дитячому кістяку), бронзовий ніж, бронзове шило, наконечник стріли, відщеп, 2 дерев'яні посудини.

У цілому можна відзначити, що поховання з наконечниками стріл вирізняються багатим комплексом поховального інвентаря, проте з, іншого боку, жодне з групових поховань з наконечниками не було основним у кургані. З огляду на те, що супровідний інвентар все ж таки доволі багатий, можна погодитись з С. Н. Братченком, який вирізняв поховання з наконечниками стріл як такі, що належать до людей з особливим соціальним статусом [2, 71]. У випадках групових поховань, зважаючи на тезу стосовно особливого соціального статусу поховань зі стрілами, можна припускати, що поховання інших небіжчиків могили були умисними, вони виступали супутниками у потойбічний світ. Проте ця гіпотеза потребує ретельної перевірки на рівні джерел.

Серед поховань з предметами озброєння особливе місце посідають поховання з ножами, адже, за класифікацією С. Венцла, ножі доцільно відносити до неспеціалізованої зброї, бо вони могли використовуватись як зброя, так і знаряддя / інструмент [19, 127]. Отже стверджувати, що ніж є елементом озброєння, видається недоцільним. Проте не можна ігнорувати ті обставини, що, по-перше, ножі тяжіють саме до військових поховань, по-друге, ножі як вироби з металу все одно є важливим маркером статусних поховань, і тому треба приділити увагу й цьому аспектові.

У групових похованнях ножі трапляються у 17 % випадків, тобто в більшості групових поховань з ножами. В одному груповому похованні було знайдено три ножі, і воно навіть за цією ознакою не може вважатись непересічним. Це поховання походить з Луганської області, є парним (двоє дорослих) і вирізняється своєю пишністю: поряд з трьома ножами були знахідки 2 керамічних по-

судин, 2 бронзових шил, комплекс прикрас із зубів, білого фаянсу, бронзи та бурштину, які колись являли собою намисто та браслети (всього 98 одиниць), 5 кісток тварин, дві мушлі та конкрецію зі смоли. Таким чином, у випадку з похованням із ножами доволі показовим є саме кількісний показник цього елемента, адже інші поховання з ножами не вирізняються особливою пишністю або ножі трапляються в комплексах з іншими предметами, які на сучасному етапі трактуються як елементи озброєння. Як уже зазначалось, знахідки металу завжди мають особливе значення, бо в ті часи траплялися нечасто, проте саме кількісний показник є визначальним маркером.

Отже, групові поховання з елементами озброєння можна вважати непере-січними та такими, які засвідчують соціальну стратифікацію. Потрібно зважати на те, що поховальний реманент у колективних могилах належить кільком небіжчикам, що ускладнює його індивідуалізацію. Окремої уваги заслуговують поховання з булавами та наконечниками стріл. Саме їхня насиченість інвентарем дозволяє припускати високий соціальний статус / ранг небіжчиків. Разом з тим об'єктивний аналіз показує, що всі ці поховання є впускними, а не основними, що значно зменшує їхній статус. Можна припускати, що групові поховання з військовими / владними атрибутами належали представникам військової або цивільної знаті, що супроводжувалися до потойбічного світу залежними людьми, можливо навіть принесеними в жертву.

Висунуті припущення потребують ґрунтовної перевірки на статистично та географічно більш презентабельних матеріалах, що може бути реалізовано в подальшій перспективі.

Abstract

The purpose of the article is to analyze the part of the burial memento's collective graves of the catacomb culture area between the Dnieper and Don rivers, which corresponds to the area of distribution Donetsk-Don's catacomb culture that represents weapons, and to identify the characteristic features of these burials. The study is based on comparative, historical, typological and statistical methods. The results of the study revealed that group burials with elements of weapons can be attributed to those that demonstrate the high social status of the buried. However, nowadays, there are some difficulties in interpreting the burial stock of collective burials, because there are no any criteria by which one or another element of a burial inventory can be safely attributed to a particular skeleton. It should also be borne in mind that the major source of catacomb culture research is burials, which are very symbolic and contain many elements that represent people's perceptions and beliefs and can significantly distort reality. This aspect complicates the work of researchers significantly. After all, the objects that are put in the burial are not always directly related to the professional activity of the person, for example, weapons in children's graves can not indicate that they were warriors. In this case, the interpretation of weapons must be extremely cautious, as it is most likely a social marker.

The statistical analysis shows that most of the paired and group burials have average saturation of the accompanying inventory, which can testify to the optimization of burial structures' use

during the Middle Bronze Age. However, group burials, with generally accepted insignia of power (maces, arrowheads, etc.), are saturated with the accompanying burial mantle, which exceeds the average indicators, which allows, at the level of sources, to assume a high social status of the buried. The results of the study can be used for further social reconstruction of the Middle Bronze Age society.

Key words: catacomb culture, group burials, weapons.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Братченко С. Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века. *Матеріали та дослідження з археології Східної України: зб. наук. праць*. Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2006. С. 32–305.
2. Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи півдня Східної Європи. *Археологія*. 1989. № 4. С. 70–81.
3. Братченко С. Н., Післарій І. О. Звіт за археологічні дослідження біля сіл Новоолександрівка, Новомикільське, Нова Астрахань, х. Шевченка, с. Булгаківка. Київ, 1972. 93 с.
4. Братченко С. Н., Шарафутдінова Э. С., Смирнов А. М. Отчет левобережного отряда Северо-Донецкой экспедиции за 1974 г. (раскопки курганов эпохи бронзы в Сватовском р-не на Луганщине: г. Сватово, с. Петровка, с. Ковалевка). Киев, 1974. 71 с.
5. Геннеп А. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов / пер. с франц. Москва: Восточная литература, 1999. 198 с.
6. Гладких М. И., Писларий М. А., Кротова А. А. Отчет о работе северско-донецкой новостроечной экспедиции в 1974 г. Киев, 1974. 127 с.
7. Дубяга А. П. Поховання катакомбної спільноти з булавами. *Зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю. 14–15 трав. 2015*. Житомир; Вінниця, 2015. С. 63–64.
8. Клочко В. І., Пустовалов С. Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства північного Причорномор'я. *Праці центру пам'яткознавства*. Київ, 1992. Вип. 1. С. 118–141.
9. Клочко В. І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х.). Київ: АртЕк, 1996. 337 с.
10. Литвиненко Р. О. Новобудовна археологія в Донбасі: етапи, дослідники, досягнення. *Історичні записки*. 2012. Вип. 33. С. 243–251.
11. Моруженко А. А., Посредников В. А., Привалов А. И., Зарайська Н. П. Отчет об археологических работах в зоне строительства мелиоративных систем Донецкой обл. в 1982 г. Киев, 1982. 48 с.
12. Отчет Второй Северскодонецкой экспедиции об археологических исследованиях в Донецкой и Ворошиловградской областях в 1976 г. / Братченко С. Н., Писларий И. А. та ін. Київ, 1976. 87 с.

13. Першиц А. И. Война и мир в ранней истории человечества: в 2 т. Москва, 1994. Т. 1. 175 с.; Т. 2. 245 с.
14. Писларий И. А. Отчет о работах Северо-Донецкой экспедиции ИА АН УССР за 1977 год на территории Ворошиловградской области. Киев, 1977. 99 с.
15. Пустовалов С. Ж. Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.05 Київ, 2015. 549 с.
16. Сорокіна С. А. Деякі сучасні тенденції у реконструкціях соціального устрою суспільств доби бронзи у степовій смузі України. *Наукові записки*. 2004. № 27. С. 14–17.
17. Стеганцева В. Я. Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на юге Восточной Европы. *Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе (2–5 сент. 1998 г.): матер. междунар. конф.* СПб., 1998. С. 52–57.
18. Чередниченко Н. Н., Чередниченко Е. Ф. Отчет о работе Ворошиловградской экспедиции. Киев, 1972. 84 с.
19. Vencl Sl. War and Warfare in Archaeology. *Journal of Anthropological Archaeology*. 1984. V. 3. № 2.

References

1. Bratchenko, S. N. (2006). Leventsovskaja krepost. Pamiatnik kulturi bronzovogo veka [*Leventsovskaya fortress. Bronze Age Culture Monument*]. Materialy ta doslidzhennia z arheologii Shidnoi Ukrainy: Zb. Nauk. prats. Lugansk: SNU im. V. Dalia, 32–305.
2. Bratchenko, S. N. (1989). Luk I strily doby eneolitu – bronzy pivdnia Shidnoi Yevropy [*Eneolithic bows and arrows – bronze of southern Eastern Europe*]. *Arkheologia*. № 4, 70–81.
3. Bratchenko, S. N., Pislariy, I. O. (1972). Zvit za arkheolohichni doslidzhennia bilia sil Novooleksandrivka, Novomykilske, Nova Astrakhan, kh. Shevchenka, s. Bulhakivka trasy budivnytstv avtoshliakhiv v Kreminskomu raioni na Luhanshchini [*Report on archaeological research near the villages of Novo Aleksandrovka, Novomikilske, Nova Astrakhan, v. Shevchenko, v. Bulgakovka*]. Kyiv.
4. Bratchenko, S. N., Sharafutdinova, Ye. S., Smirnov, A. M. (1974) Otchet leverberezhnoho otriada Severo-Donetskoj ekspeditsii v 1974 h. (raskopki kurhanov epokhi bronzy v Svatovskom r-ne na Luhanshchini: h. Svatovo, s. Petrovka, s. Kovalevka) [*Report of the left-bank detachment of the North-Donetsk expedition for 1974 (excavation of mounds of the Bronze Age in the Svatovsky district in the Luhansk region: Svatovo, village Petrovka, village Kovalevka)*]. Kyev.

5. Hennen, A. (1999) Obriady perekhoda. Sistematicheskoe izuchenie obrudov [Rites of passage. Systematic study of rites] / per. S frants. Moskva: Vostochnaia literature.
6. Hladkikh, M. I., Pislariy, M. A., Krotova, A. A. (1974) Otchet o rabote Sever-sko-donetskoy novostrochnoy ekspeditsii v 1974 h. [Report on the work of the Seversky-Donetsk new building expedition in 1974]. Kyev.
7. Dubiaha, A. P. (2015) Pokhovannia katakombnoi spilnoty z bulavamy [Burial of the catacomb community with maces]. Zb. mater. vseukr. nauk.-prakt. konf. z mizhnar. uchastiu. 14–15 trav. 2015. Zhytomyr; Vinnytsia, 63–64.
8. Klochko, V. I., Pustovalov, S. Zh. (1992) Do rekonstruktsii ozbroennia ta viyskovoï spravy katakombnoho suspilstva pivnichnoho Prychornomor'ia [Towards the Reconstruction of the Armaments and Military Affairs of the Northern Black Sea Catacomb Society]. Pratsi tsentru pam'iatkoznavstva. Kyiv. Vyp. 1, 118–141.
9. Klochko, V. I. (1996) Ozbroyennia ta viiskova sprava davnoho naseleння Ukrainy (5000–900 rr. Do R. Kh.) [Arms and military affairs of the ancient population of Ukraine (5000–900 B. C.)]. Kyiv: Artek.
10. Lytvynenko, R. O. (2012) Novobudovna arkheologia v Donbasi: etapy, doslidnyky, dosiahnennia [New Archeology in Donbass: Stages, Researchers, Achievements]. Istorychni zapesky. Vyp. 33, 243–251.
11. Moruzhenko, A. A., Posrednikov, V. A., Privalov, A. I., Zaraïska, N. P. (1982) Otchet ob arkheolohicheskikh rabotakh v zone stroitelstva melioratyvnykh system Donetskoi obl v 1982 h. [Report on archaeological work in the construction zone of land reclamation systems in Donetsk region]. Kyev.
12. Otchet Vtoroi Severskodonetskoy ekspeditsii ob arkheolohicheskikh issledovaniakh v Donetskoi i Voroshilovhradskoi oblastiakh v 1979 h. [Report of the Second Severskodonetsk expedition on archaeological research in Donetsk and Voroshilovgrad regions in 1976] / Bratchenko, S. N., Pislariy, I. A. ta in. Kyiv, 1982.
13. Pershits, A. I. (1994) Voina s mir v rannti istorii chelovechestva [War and Peace in the Early History of Mankind]: V 2 t. Moskva T. 1; T. 2.
14. Pislarii I. A. (1977) Otchet o rabotakh Severno-Donetskoy ekspeditsii IA AN USSR za 1977 hod na territorii Voroshilovhradskoi oblasti [Report on the work of the North-Donetsk expedition of the IA Academy of Sciences of the Ukrainian SSR for 1977 in the territory of the Voroshilovgrad region]. Kyev.
15. Pustovalov, S. Zh. (2015) Etnosotsialna kharakterystuka yamno-katakombnoho suspilstva Pivnichnoho prychnomor'ia [Ethno-social characteristics of the Black Catacomb Society of the Black Sea]: Dys. ... dokt. ist. nauk: 07.00.05 Kyiv.
16. Sorokina, S. A. (2004) Deiaki suchasni tendentsii u rekonstruktsiiakh sotsialnoho ustroiu suspilstv doby bronzy u stepovii smuzi Ukrainy [Some Current Trends in the Reconstruction of the Social System of Bronze Age Societies in the Ukrainian Steppe Strip]. Naukovi zapysky. № 27, 14–17.

17. Stehantseva, V. Ya. (1998) Voennoe delo v epokhu rannei I srednei bronzy na yuhe Vostochnoi Evropy [Warfare in the Early and Middle Bronze Age in Southern Eastern Europe]. Voennaia arheolohiia. Oruzhie I voennoe delo v istoricheskoi I socialnoi perspective (2–5 sent. 1998 h.): mater. Mezhdunar. konf. SPb, 52–57.
18. Cherednichenko N. N., Cherednichenko E. F. (1972) Otchet o rabote Voroshilovogradskoi ekspedicii [Report on the work of the Voroshilovgrad expedition]. Kyev.

УДК 94:902.2(477.7) «12/13»

СЕРЕДНЬОВІЧНІ МАНДРІВНИКИ ПРО ПІВНІЧНЕ ПРИАЗОВ'Я (XIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIV СТ.)

Отземко Олена

Метою статті є аналіз інформативного потенціалу записок мандрівників із вивчення історії Північного Приазов'я (в межах України) XIII – першої половини XIV ст. Джерельну базу роботи становлять твори арабського та європейських мандрівників, які за різних обставин перебували на цій або суміжних територіях. Для дослідження записок застосовано методи джерелознавчого аналізу та синтезу, історико-хронологічний, історико-порівняльний.

З'ясовано інформативні можливості листа угорського чернця Юліана, записок-звітів П. Карпіні та Г. Рубрука, опису подорожі Ібн Баттуті, нотатків Дж. Маріньолі. Показано їхній зв'язок з повідомленнями подорожників XII і XV ст. Зазначається, що записки мандрівників, попри фрагментарність, наявність почасти нечіткої географічної і часової локалізації, притаманної географічним уявленням середньовіччя, створюють картину природного та кочового світу Північного Приазов'я XIII – першої половини XIV ст., дозволяють зробити висновки про адміністративно-територіальну належність цієї території у складі монгольської імперії, віддзеркалюють її місце в системі шляхів, що зв'язували Європу та Схід. Акцентовується увага на тому, що мандрівники зафіксували зміни, що відбулися в приазовських степах під час монгольського завоювання, а наявність збігів у повідомленнях авторів різного походження упродовж декількох століть засвідчує сталість традицій кочового способу життя, а також достовірність інформації щодо побуту, звичаїв, господарства населення Приазов'я. Не менш важливим є те, що записки відбивають не тільки особисті враження авторів від кочового світу, до якого вони потрапили, але й погляд на кочовиків представників різних культур, що позначається на змісті і навіть емоційному фоні творів.

Подальше вивчення записок середньовічних мандрівників пов'язане, передусім, із кваліфікованим науковим перекладом українською мовою.

Ключові слова: Північне Приазов'я, записки мандрівників, Золота Орда.

Останніми роками Донеччина, як і загалом Донбас, опинилася у фокусі нових дослідницьких зацікавлень. З'явилася низка праць, присвячених проблемам регіональної специфіки Сходу України. З огляду на це, доречним є звернення до джерелознавчого аспекту історії Донеччини, зокрема аналізу мемуарних джерел,